

ІННОВАТИВНІ СУБСТАНТИВИ З АБСТРАКТНИМ ЗНАЧЕННЯМ ЯК ВИЯВ ІНТЕЛЕКТУАЛІЗАЦІЇ ТА ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ МОВИ

Сучасний стан категоризації світу засобами української мови відбувається на перетині двох тенденцій у її розвитку — інтелектуалізації й демократизації, з огляду на це актуальним є вивчення іменників з абстрактним значенням, що активно поповнюють словниковий склад, оскільки часом їхня форма та внутрішній зміст дисонують із загальноприйнятим розумінням книжної лексики, розв'язують яку пов'язують із явищем інтелектуалізації мови. У статті звернена увага на семантику мотивувальних слів (дієслів та прикметників) та на особливості процесів деривації таких субстантивів, що віддзеркалює загальні тенденції появи інновативів у мові.

Ключові слова: інтелектуалізація та демократизація мови, субстантиви з абстрактним значенням, інновативи, мотивувальні слова, способи словотвору.

Олексенко Е. А. Инновативные субстантивы с абстрактным значением как проявление интеллектуализации и демократизации языка. Современное состояние категоризации мира средствами украинского языка происходит на пересечении двух тенденций в его развитии — интеллектуализации и демократизации, в связи с этим актуально изучение существительных с абстрактным значением, активно пополняющих словарный состав, поскольку иногда их форма и внутреннее содержание диссонировать с общепринятым пониманием книжной лексики, развитие которой связывают с явлением интеллектуализации языка. В статье обращено внимание на семантику мотивирующих слов (глаголов и прилагательных), а также на особенности процессов деривации таких субстантивов, что отражает общие тенденции появления инновативов в языке.

Ключевые слова: интеллектуализация и демократизация языка, субстантивы с абстрактным значением, инновативы, мотивирующие слова, способы словообразования.

Oleksenko O.A. Innovative Substantives with Abstract Meaning as Reflection of Language Intellectualization and Democratization. Modern state of the world's categorization by means of the Ukrainian language happens on the crossroads of two tendencies of its development — intellectualization and democratization; accordingly it is topical to study nouns with abstract meaning that enrich the vocabulary very quickly as far as their form and inner content are discordant with the common understanding of bookish words, the development of which is connected with the phenomenon of language intellectualization. The aim of the article is the exposure of the specificity of word-building meanings of these derivatives and the establishment of sense connections between the phenomenon of democratization and intellectualization of a language on the level of these units. The material of the analysis is taken from dictionaries of new words and from the author's data file. The article pays close attention to the semantics of motivating words (verbs and adjectives, which are often taken from substandard lexis and social dialects), and also to the features of derivational processes of such substantives; in particular it was found that in many cases the derivational chain breaks and derivation is made missing one step, which reflects general tendencies of the appearance of innovatives in the language. It was found that the most productive affixes are suffixes —ізації-/ації-, -ість, -изм/-ізм and prefixes квазі-, пост-, анти-, де-, не-, недо-.

Keywords: language intellectualization and democratization, substantives with abstract meaning, innovatives, motivating words, derivational means.

Дослідники української мови новітнього періоду неодноразово наголошували на зв'язку бурхливих темпів її розвитку з глобалізаційними процесами в українському суспільстві (роботи С.Я. Єрмоленко, Є.А. Карпіловської,

Н.Ф. Клименко, Л.П. Кислюк, Т.А. Коць, Ю.В. Романюк, О.А. Стишова, О.О. Тараненка, Л.І. Шевченко, Я.В. Януш та ін.). Лінгвісти відзначають кілька тенденцій у розвитку мови, виокремлюючи передусім, на перший погляд, різновекторні напрями – інтелектуалізації та демократизації мови, що насправді виявляються тісно пов'язаними.

Представники празького лінгвістичного гуртка ще на початку ХХ ст. визначили інтелектуалізацію як «такий ступінь розвитку мови, за якого висловлювання стають більш визначеними та точними, а в разі необхідності – абстрактними та здатними виражати всю складність думок і їхній взаємозв'язок» [6: 349]. Конкретизуючи це поняття, Н.Ф. Клименко показниками інтелектуалізації вважає збільшення кількості слів з абстрактним значенням, пришвидшені темпи поповнення словникового складу мови інтернаціоналізмами, запозиченими словами, зростання питомої ваги композитів та юкстапозитів, а також продуктивність багатьох словотворчих засобів, які спеціалізуються на вираженні категорії абстрагованих дій, процесів, станів, якості [3].

Демократизацію мови розуміють як допущення не лише до усної, а й до письмової комунікації (на шпальти газет, журналів, на сторінки художніх і навіть наукових, суспільно-політичних видань) живого мовлення – розкутого, іронічного, виразно оцінного [3], використання колоквиалізмів, елементів соціолектів та субстандартної мови [9; 10]. О.А. Стишов зазначає, що демократизація всіх галузей суспільного життя спричинює прагнення мовців до свободи вибору слова, до природного намагання оновити засоби вираження думки [8: 28].

З огляду на зазначені виміри новітньої української мови привертають увагу інновації-деривативи, що поповнюють словотвірні категорії предметних дій, станів і ознак – іменників з абстрактним значенням, які покликані відображати процеси інтелектуалізації мови. Однак певна їхня частина мотивується ненормативно: словами розмовного стилю, навіть елементами субстандартної мови, а також онімами і наділена виразною конотативністю – іронічним відтінком чи негативною оцінністю, що дисонує з покликанням подібних утворень збагачувати книжні стилі.

Актуальність дослідження таких субстантивів убачаємо в необхідності вивчення зумисних порушень усталених механізмів і принципів україномовної категоризації світу для встановлення особливостей розвитку української мови з огляду на активізацію двох тенденцій – інтелектуалізації й демократизації мови.

Отже, предмет вивчення – словотвірні субстантивні інновативи з абстрактним значенням як маркери сучасного стану розвитку української мови.

Мета статті – виявити мотиваційну базу словотвірних значень таких дериватів і встановити смислові відношення між демократизацією й інтелектуалізацією мови на рівні цих одиниць.

Матеріалом для наукового студювання слугували словники нових слів, що з'явилися в останнє десятиліття, та приклади з власної картотеки.

Як відомо, похідні іменники з абстрактним значенням утворюються передусім від дієслів і прикметників за допомогою суфіксів. Учені наголошують, що в останні роки помітно активізувалися суфікси *-ізацій-*, *-инг-*, *-ни-* для номінування важливих предметних дій, процесів, станів; інтенсифікувалася також деривація лексичних одиниць із загальним значенням абстрагованої ознаки за допомогою суфіксів *-ість*, *-изм*, *-щин-*, *-ств-* та за допомогою основоскладання в поєднанні з суфіксами [8: 12]. Слід зазначити, що в цьому дериваційному процесі досить поширене явище пропуску мотивувальних слів у словотвірному ланцюжку – черезкрокове словотворення, бо відповідних слів просто не існує, вони маються на увазі як смислова ланка в деривації. Такий процес практично ніяк не впливає на розуміння семантики утвореного слова, оскільки іменник набуває словотвірного значення за аналогією до інших похідних певного словотвірного типу. Особливо послідовно черезкрокове словотворення простежується в словотвірному типі з транспозиційним словотвірним значенням «предметнена дія, пов'язана з тим, що названо основою мотивувального іменника»: у словотвірному ланцюжку «іменник з абстрактним значенням ← 'дієслово' ← іменник з конкретним значенням» дієслова тільки маються на увазі, оскільки похідні іменники утворюються суфіксами іншомовного походження *-ацій-*, *-ізацій-*, продуктивними для синтаксичної деривації, за якої «лексичні значення дієслів і похідних від них іменників розрізняються лише ступенем абстрагування в межах співвідношення дія – абстрактна дія» [5: 206], наприклад: *австраїзація* ← 'австраїзувати' ← *Австрія*; *біло русифікація* ← 'біло русифікувати' ← *Білорусія*; *айфонізація* ← 'айфонізувати' ← *Айфон*; *богданізація* ← 'богданізувати' ← *Богдан*. За цим же принципом утворені іменники з абстрактним значенням *голлівудизація*, *громадизація*, *губернізація*, *жєневізація*, *кумиризація*, *кагебізація*, *казахїзація*, *учєзація*, *мавзолеїзація*, *партизація*, *попсолїзація*, *придністрівїзація* та ін. Серед них переважають авторські новотвори, які навряд чи поповнять словник літературної мови, бо слугують назвами дій та процесів, важливих на певний момент життя суспільства – їхня історія «метеликова»: народившись на вимогу дня, назавтра вони стають архаїзмами, оскільки зникає історична потреба предметнення процесів і станів, спричинених певними особами, локусом чи конкретними предметами. Наприклад, сьогодні вже втратили виражальну силу слова *бачунїзація*, *ющенкізація*, *кучмізація* та низка інших. Однак ті з новотворів, що пов'язані з актуальними денотатами і позбавлені експресивності, мають усі шанси потрапити до узусу, це слова *піарїзація*, *олїгархїзація*, *лєгєндарїзація* тощо. Як справедливо зазначає О.А. Стишов, «на шляху до кодифікації нових одиниць постає важливий чинник часу, який має перевірити кожен з них на функціональну придатність» [8: 22].

Важливо відзначити поширеність приєднання суфікса *-ацій-/ізацій-* не тільки до основ з коренями іншомовного походження, як те приписує усталена валентність цього суфікса, а й до основ із питомими коренями, що демонструє своєрідну демократизацію мови на рівні орієнтації словотвору на власну ономазіологічну базу: *богданїзація*, *придністрівїзація*, *дєгрєчкізація* тощо.

Учені звернули увагу на те, що «словотвірний тип із формантом –*ацій-* функціонально адекватний словотвірному типові з українським суфіксом –*н'/ій/»* [5: 232]. Ці суфікси далеко не завжди можуть виступати як дублетні, однак лінгвісти відзначають як тенденцію сучасної української мови заміну іншомовного суфікса на питомий (*імітація – імітування, дотація – дотування*) (див. роботи К.Г. Городенської, В.П. Олексенка) і доходять висновку, що «дериваційний потенціал суфіксів іншомовного походження у творенні іменників – назв опрідметнених дій поки що незначний» [5: 235]. Однак матеріали словників нових слів і тексти художнього та публіцистичного стилів свідчать, що суфікс –*ацій-* поширений чи не більшою мірою, ніж суфікс –*нн-*, що пов'язано із загальною тенденцією до інтелектуалізації української мови за рахунок появи запозичених слів і формантів як відлуння процесу глобалізації, вони становлять значну ономасіологічну базу для виникнення утворень на –*ацій/а/*. Суфікс –*нн-*, як і суфікс –*ацій-*, може приєднуватися як до питомих основ, так і до запозичених, при цьому, як і в попередньому типові, але значно рідше, спостерігається черезкрокове словотворення: *оготівковування* ← ‘оготівковувати’ ← *готівка*; *беркутіння* ← ‘беркутіти’ ← *беркут*; *знедуховлення* ← ‘знедуховіти’ ← *духовний*; *відрадянщення* ← ‘відрадянщити’ ← *радянський*; *грейдерування* ← ‘грейдерувати’ ← *грейдер*.

Частина утворень із суфіксом –*ацій-*, –*нн-* виразно конотовані й слугують засобами експресивізації текстів, де вони вжиті, тобто за зовнішньою формою – це лексика книжного стилю, а за внутрішньою – вияв демократизації сучасного мовлення, наприклад: *Битва за хатину, або розмежигірювання Януковича* (1+1: ТСН: анонс програми, 29.08.09), *За словами экс-міністра внутрішніх справ, починати «доторканізацію» треба саме з парламенту* (УМ, 20.07.07), *Настав час розпочати детабачникізацію всієї нашої гуманітарної галузі* (ЛУ, 15/14, с.3) [тут і далі приклади зі словників, укладених А.М. Нелюбою].

Особливо конотовані композитні утворення з названими суфіксами, оскільки одна з основ містить у своїй семантиці оцінну сему або належить до субстандартної лексики (*дупоусвідомлення, кінозадоволення, правдомовлення*).

Інші суфікси зі значенням опрідметненої дії в словотворенні останнього часу участі практично не беруть, малопродуктивними є форманти –*к-/ієк-, -ачк-, -учк-, -іт-, -от-, -б-, -в-, -нин-, -ок-, -оц-, -аж-, -й-, -ур-, -ад-* та нульовий суфікс. Зрідка трапляються утворення типу *гасанина* та іменники з питомою основою й іншомовним суфіксом –*инг* (*відкатинг*) виразно оціненого значення.

Наступна словотвірна категорія, що активно поповнюється новотворами, – категорія опрідметненої ознаки, загальним словотвірним значенням якої є «опрідметнена абстрагована ознака, виражена твірним прикметником». Такі іменники належать до дериватів, утворених унаслідок синтаксичного словотвору – транспозицією прикметника в іменник за збереження ад'єктивної семантики. Ця словотвірна категорія реалізується за допомогою словотвірних типів із формантами –*ість, -ізм/-изм, -от-, -изн-, -оц-, -ин-, -інь, -цин-, -ств-* та нульового суфікса.

Найбільша кількість відад'єктивних іменників зі значенням предметної ознаки (якісного стану) утворена за допомогою суфікса *-ість*. Як слушно зауважує В.П. Олексенко, саме цей формант формує ядро словотвірної категорії предметного якісного стану [5]. Твірними основами для таких іменників у нормі слугують якісні прикметники, що спостерігається і в процесі інноваційної деривації (*пишавельність, пацановатість, майданутисть, глядабельність* тощо). Однак такі утворення за ономасіологічну базу можуть обирати й інші розряди, причому в одних випадках мотивувальні прикметники можуть «оякіснитися», а в інших – залишаються виразниками ознак за відношенням, хоча утворені при цьому іменники набувають переносного значення й аксіологічного змісту, що засвідчується графічно лапками: *Хоча мова йде про Україну (плятять гривнями, здають ЗНО), рідше око «голлівудськість» певних моментів* (Буквоїд, 06.10.14), *Автохтонне населення вивезли примусово, однак «амфорність» регіону спрацювала й тут: ніби покинули, але повернулися* (ЛА, 03.07.14). Н.Ф. Клименко, вивчаючи закони творення композитів, звернула увагу на те, що іменники-деад'єктиви зі значенням предметного якісного стану з легкістю утворюються за умови їхньої метафоризації або спеціалізації значень [2: 142]. Особливо виразно це явище простежується у відкомполітичних субстантивах, оскільки самі композити мають в основі метафоризоване словосполучення: *пластилінохребетність* ← *пластелінохребетний* «той, який має пластиліновий хребет, гнучкий»; *бізнесперевіреність* ← *бізнесперевірений* «той, який позначений перевіреним бізнесом, чесний».

Учені стверджують, що іменники на *-ість* – переважно книжного характеру, на відміну від іменників із суфіксом *-от(а)*, однак матеріали нашого дослідження вказують на зміщення стильової осі їхнього вживання з нахилом до розмовності, до еспресивізації, що теж є виявом демократичних упливів, наприклад: *Автор з виважених компартійних позицій таврував буржуазних націоналістів і повчав про вічну світлосяйність ленінських вчень у царині українського письменства* (ЛУ, 31/08); *Ми звикли називати такі «уряди» на окупованих територіях «маріонетковими», але давайте не забувати, що рівень їхньої «маріонетковості» мав суттєві відмінності* (День, 13.09.07). Натомість суфікс *-от-* зі схожим значенням не вживається для утворення інновативів, маловживані також суфікси *-изн-, -інь, -ин-* та нульовий.

Суфікс *-щин-* у значенні «побутове або суспільне явище, яке визначає твірний прикметник (переважно з негативною оцінкою)» [7: 115] в силу своєї аксіологічної скерованості досить продуктивно утворює іменники в сучасній мові (*жахітнящина, електронщина*), але прикметник тільки формально бере участь у творенні іменника як необхідна ланка у словотвірному ланцюжку, внутрішня ж форма таких субстантивів мотивується іменником – зазвичай власною назвою – ім'ям того, хто спричинив появу певного негативного явища: *ахметовщина, жириновщина, кірлівщина, путінщина, януковщина, поплавіщина, малінінщина* та ін.

Доволі продуктивним слід визнати й іншомовний суфікс *-изм-/ізм-*, що теж утворює абстрактні іменники на позначення предметної якості.

Твірні прикметники вказують переважно «на різні якості осіб, предметів та явищ», а іменники – «на характер, стиль, манери зображуваного і виражають абстраговану якість з відтінком оцінки» [5: 256-257]: *Це справжня блоkada і перемога української влади над московським карликізмом!* (ДД, 09.02.14); *Беркутизм – крайній ступінь вислужування владі з застосуванням насильства та проявами жорстокості* (А. Чернівєць, Майданізм). У нормі цей суфікс тяжіє до валентності з твірними основами іншомовного походження, однак факти мовлення свідчать, що як і суфікс *-щин-*, суфікс *-изм-* продукує іменники на ґрунті питомих основ (*майданізм, гнобізм*) і особливо поширено – на ґрунті власних назв (черезкроковий словотвір): *генізм, допогенізм, киселізм, лукашинізм, парасюкізм* тощо. Усі ці утворення оказіонального характеру зі значним емотивним насиченням, і хоча вони, напевне, ніколи не стануть надбанням узусу, але їхнє виникнення – відлуння загальної тенденції демократизації мови засобами інтелектуалізації.

Відад'єктиви з абстрактним значенням, утворені суфіксом *-ств-*, не так поширені серед інновативів, це окремі слова типу *двоєдумство, двожапство, бегемотство, євромайданство, нардепство*, які, однак, теж мають виразне негативне оцінне значення.

Що ж до словотвірних інновацій, які виникли внаслідок префіксального способу словотвору, слід враховувати можливість префіксів, що не виконують ні транспозиційної функції, ні докорінно мутаційної, а здатні в основному модифікувати значення певної частини мови. З огляду на мету статті звертаємо увагу передусім на продуктивність префіксів іншомовного походження, що беруть зазвичай участь у творенні книжної лексики. Такі іменники виокремлюються серед інновативів: *антисанкція, десепаративізація, дерегіоналізація, постполітика, квазіінтернаціоналізм, квазіприватизація, контрреферендум, псевдореферендум, псевдодержавотворчість* тощо. Префікси *анти-, де-, пост-, контр-, квазі-, супер-, екстра-, псевдо-* переважають як засіб словотворення. Сюди ж слід віднести продуктивні префіксоїди *макро-* (*макропесимізм, макроспостереження*), *мікро-* (*мікроселфі, мікроспостереження*), *нео-* (*неокучмізм, неоголодомор, неоімперство*). Питомі префікси представлені в основному такими, що мають значення протилежності (*некаліграфічність, непартія, неукраїнськість, нереспект*), неповноти вияву ознаки чи дії або неякісності чогось (*недоідея, недобій, недозакон, недореформа, недокапіталізм, недомобілізація; півжадання, піврадість, напівканібалізм, напівполішення*). Як бачимо, префікси іншомовного походження виконують функцію модифікації іменників з абстрактним значенням, не порушуючи їхньої стильової віднесеності; питомі префікси також беруть участь в інтелектуалізації мови, але й широко вживаються для творення оказіональних, образних слів з виразним аксіологічним акцентом.

Висловлене в статті далеко не повністю вичерпує проблему взаємодії двох тенденцій у розвитку новітньої української мови. Однак із дослідженого можна висновковувати, що словотвірні інновативи – іменники з абстрактним значенням, які покликані інтелектуалізувати мову, одночасно можуть бути показниками її одемократнення, що найбільш послідовно

виявляється в симбіозі суфіксів і суфіксоїдів іншомовного походження з твірними основами дієслів і прикметників розмовного стилю, таким чином досягається «стилістичний ефект від зіткнення розмовних і книжних елементів» [8: 24], до такого виражального акценту й прагне сучасне українське мовлення демократичної України, скерованої на світові інтеграційні процеси.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Городенська К. Г.** Проблема словотвірної ідентичності в українській термінології / К.Г. Городенська // Українська термінологія і сучасність. — К., 1998. — Вип. 4. — С. 30–36.
2. **Клименко Н. Ф.** Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. — К.: Наукова думка, 1984. — 251 с.
3. **Клименко Н. Ф.** Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі: Монографія / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк. — К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. — 336 с.
4. **Нелюба А. М.** Лексико-словотвірні інновації (2014). Словник / А. Нелюба, Є. Редько. — Х.: ХІФТ, 2015. — 220 с.
5. **Олексенко В. П.** Словотвірні категорії іменника: Монографія / В. П. Олексенко. — Херсон: Айлант, 2005. — 336 с.
6. **Пражский лингвистический кружок: сборник статей / [составление Н. А. Кондрашова].** — М.: Прогресс, 1967. — 559 с.
7. **Словотвір** сучасної української літературної мови / За ред. М. А. Жовтобрюха. — К.: Наукова думка, 1979. — 405 с.
8. **Стишов О. А.** Динамічні процеси в лексико-семантичній системі та в словотворі української мови кінця ХХ ст. (на матеріалі мови засобів масової інформації): Автореф. дис... док. філол. наук: 10.02.01 / Інститут української мови НАН України / О. А. Стишов. — К., 2003. — 34 с.
9. **Стишов О. А.** Українська лексика кінця ХХ ст. (на матеріалі мови ЗМІ) / О. А. Стишов. — 2-е вид., перероблене. — К.: Пугач, 2005. — 388 с.
10. **Тараненко О. О.** Колоквіалізація, субстандартизація та вульгаризація як характерні явища стилістики сучасної української мови (з кінця 1980-х рр.) / О. О. Тараненко // Мовознавство. — 2003. — № 1. — С. 32–33.
11. **Тараненко О. О.** Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець ХХ — початок ХХІ ст.): Монографія / О. О. Тараненко. — К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015. — 248 с.
12. **Шевченко Л. І.** Інтелектуалізація української літературної мови: лінгвістична та теоретико-епістемологічна аспектологія: Автореф. дис. док. філол. наук: 10.02.01 / Інститут української мови НАН України / Л. І. Шевченко. — К., 2002. — 36 с.

Олексенко Олена Андріївна — кандидат філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, Україна, 61168, м. Харків, вул. Валентинівська, 2.

E-mail: olena.o@yandex.ua

tel: +380972896846

http://orcid.org/0000-0002-6541-8040

Oleksenko Olena Andriivna — Candidate of Philology, Professor, Head of the Ukrainian Language Department, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ukraine, 61168, Kharkiv, Valentyniv'ska Str., 2.